

TÜRK DIŞ POLİTİKASINDA 1990'LI YILLAR: SOĞUK SAVAŞ SONRASI DÖNÜŞÜM VE İSTİKRAR

Öğretim Gör. Dr. Aslı EGE*

Özet

Doğu Batı ideolojik kutuplaşmasının çözülmesinden sonra uluslararası dinamiklerdeki gelişmelerin yol açtığı yeni düzen Türk dış politikasının bu düzene adaptasyonunu gerektirmiştir. Bu adaptasyon Türk dış politikasında dönüşümü olduğu kadar Batı yönelişi söz konusu olduğunda istikrarı da vurgulamaktadır. Buradan yola çıkarak bu çalışmada ilk olarak 1990'lı yıllarda Türk dış politikasının içine girdiği dönüşüm süreci Türkiye'yi jeostratejik konum itibarıyla ön plana çıkaran uluslararası ortamın değişen verileri doğrultusunda incelenmiştir. Fakat dönüşümün asıl yansımaları Türkiye'nin içine girdiği aktif dış politika davranışlarında gözlemlenmekte, buraya kadarki inceleme alanı çalışmanın ilk bölümünü oluşturmaktadır. İkinci bölümde ise başlıkta adı geçen Türk dış politikasındaki istikrar boyutu, başka bir deyişle Türkiye'nin Batıya yönelişinin bütün bunlara rağmen neden ve ne şekilde sabit kaldığı fikri üzerinde durulmaktadır. Türk dış politikasının Batı hedefi doğrultusundaki temel prensip ve yönelişlerinin uluslararası konjonktürdeki değişime rağmen gösterdiği devamlılık bu çalışmanın ana fikrini oluşturmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Bölgesel, Batı, Soğuk Savaş, Türk Dış Politikası, Dönüşüm, İstikrar.

* Marmara Üniversitesi, İ.İ.B.F., Fransızca Kamu Yönetimi Bölümü, Öğretim Üyesi.
aaslieege@gmail.com

1990s in TURKISH FOREIGN POLICY: STABILITY AND TRANSFORMATION IN THE POST COLD WAR

Abstract

The new order caused by the developments of international dynamics after the dissolution of the ideological East West polarization obliged the Turkish foreign policy to adapt to this order. This adaptation underlines as much the stability when it is about the western orientation in Turkish foreign policy as transformation. From this point on, the transformation process in which the Turkish foreign policy has entered is analyzed along with the changing elements of the international environment which put Turkey forward in her geopolitical position. But the real reflections of the transformation are observed in the active foreign policy behavior that Turkey has adopted which so far constitutes the first part of this paper. As to the second part, the focus is on the stability dimension in Turkish foreign policy as mentioned in the title, in other words why and in which way Turkey's western orientation remains still. The continuity in the general principles and orientations regarding Turkey's western objective despite the change in the international conjuncture constitutes the main idea of this paper.

Keywords: *Regional, West, Cold War, Turkish Foreign Policy, Transformation, Stability.*

Giriş

Soğuk Savaş sonrası sona eren iki kutuplu uluslararası sistem yalnız bu dönüşüm sürecinin yerini ne tarz bir oluşuma bırakacağına dair fikir yürüten teorisyenleri değil, dış politika yapımında rolü geçen aktörleri de ülkelerinin bu yeni düzende üstlenebileceği roller ve edinebileceği konum ile ilgili olarak yeni bir sorgulama sürecine itmiştir. Böyle bir ortamda belki de en çok adı geçen ülke olarak Türkiye'nin olası yönelişleri, içeride olduğu kadar dışarıda da bu ülkenin hassas bölge dengelerindeki bir kilit değer olarak önemi dolayısıyla özellikle Batı dünyasını yakından ilgilendirmiştir. Bu ilgide ortaya çıkan en temel faktör ise ilk kez Türkiye'nin doğusunda etnik, dil ve din birliği gibi unsurlarla bağlı bulunduğu Türk Cumhuriyetlerin Sovyetler Birliğinin dağılmasıyla artık bağımsız birimler olarak uluslararası sistemin aktörleri haline gelmeleridir. Ankara'yı başta NATO olmak üzere yalnız askeri olarak değil siyasal bir sistem olarak da Batıya bağlayan ortak Sovyet tehdidi kalkmış, dış politikasında rakip çıkabilecek potansiyel arayışlara ön açmıştır. Bu arayışın yarattığı anlamlarla yüzleşmede Türk dış politikasının adaptasyonu ile yarattığı dönüşümler ve sonucu itibarıyla bugün için halen, özellikle Avrupa Birliği kapsamında bir istikrar unsuru olarak Batıya tanınan ayrıcalıklı yerin ne tarz verilerde aranabileceği bu makalenin öncelikli hedefini oluşturmaktadır.

Başka bir deyişle doksanlı yıllarda Türk dış politikasında tekrar Batı tercihinin olan bağlılığın onanması bu süreci bir öncekinin sorgusuz bir uzantısı olarak göstermemelidir. Körfez, doğu Akdeniz, Balkanlar ve Kafkasya bölgelerinin kesişme noktalarında yer alan ve doğu Avrupa ile Batı Asya alt sistemlerine aidiyetiyle, küresel değişimlerin kavşağında bulunan Türkiye için bu coğrafi alanların maruz kaldığı kökten değişimlerden

etkilenmemenin mümkün olmayacağı açıktır¹. İşte eski düzenin sona erip bir yenisinin belirmeye başladığı bu ortamda yeni bir değerlendirmeye tabi tutulan ve bir anlamda dönüşen Türk dış politikasında “neden halen Batı tercihi?” sorgusuna verilecek cevap önemlidir. Bu cevap, gerek değişen veriler, gerekse yeni dış politika davranışıyla, özellikle soğuk savaş sonrası yükselen bir Türkiye ile karşı karşıya olduğumuz gerçeği göz önüne alındığında, bu ülkenin geleceğe yönelik dış politika yönelişlerine de ışık tutacaktır.

Bu konudaki mevcut literatüre bakıldığında görülen odur ki, 1990’lı yıllardaki Türk dış politikası çoğu zaman bir bütün olarak değil, birbirinden bağımsızmış gibi gözükten tekil olgular çerçevesinde ele alınmıştır. Bir bütün olarak ele alındığında ise bu sürecin Batı yönelişiyle bağlantısını ortaya çıkarmak gibi bir sorunsalın üzerine yeterince gidilmemiştir. Dolayısıyla bu makalenin umulan faydası Türk dış politikasının 1990’lı yıllarda geçirdiği tecrübenin bir bütün olarak ifade ettiği anlamı ortaya koymak ve bu tecrübeden yola çıkarak Batı yönelişini gelecek perspektifi açısından sınavabilmektir.

Bunu yaparken örnek olgular çerçevesinde ve gerektiğinde geçmişe de referans göstererek karşılaştırmalı bir yöntem izlenmiştir.

1. Dönüşüm, hangi anlamda?

Gerçekten de Türkiye, küresel ve bölgesel olduğu kadar ulusal veriler doğrultusunda, yüzölçümü, nüfusu ve soğuk savaş döneminde edindiği siyasal, ekonomik ve askeri tecrübeleriyle yeni jeopolitik durumun yol açtığı belirsizlikte büyük bir bölgesel güç ve yükselen bir değer olarak ortaya çıkmıştır². Bu durumun ardındaki temel etmenlerden ilki değişen jeopolitik ortamın bir getirisi olarak Türkiye’nin çevreselden merkezi konuma geçmesidir.

1.1. Soğuk savaş sonrası yükselen Türkiye ve verileri

Sovyetler Birliği’nin dağılması ile 1990’lı yıllar, orta Avrupa’dan orta Asya’ya kadar uzanan geniş Avrasya bölgesinde dörtte biri Türkiye’yle sınır komşusu olan ve geçiş süreci içersinde veya bağımsızlıklarını yeni kazanmış yirmiden fazla devletin ortaya çıkışına sahne olmuştur³. Bu devletlerin ortak noktası ekonomik sistemlerini Sovyet sosyalizminden pazar ekonomisine ve siyasal yapılarını da tek partiden çoğulcu demokrasiye dönüştürme çabasıdır. Bu çabada ortak etnik ve kültürel bağlar üzerinden Kafkasya ve Orta Asya devletleri ve hatta dinsel yakınlıklarından dolayı Balkanlardaki bazı devletler için Türkiye sadece modernleşme yolunda bir ekonomik kalkınma modeli olarak değil, siyasal anlamda da Atatürk’ün temel kıstaslarını koyduğu milli devlet oluşumunda örnek model olarak algılanmıştır. Özellikle Türkî Devletler söz konusu olduğunda bu durum Ankara’ya uluslararası arenada bölgesel bir güç olarak aktif bir rol yüklemiştir. Dört yüzyıl boyunca Rus İmparatorluğu’nun Osmanlı İmparatorluğu için tehdit oluşturduğu düşünülecek olursa Türk dış politikası açısından beliren en büyük olanak, Sovyetler Birliği’yle olan sınırın yok olmasından sonra yeni Türkî Cumhuriyetlerin bağımsızlıklarını

¹ Oral Sander, “Yeni Bir Bölgesel Güç Olarak Türkiye’nin Dış Politika Hedefleri”, **Türk Dış Politikasının Analizi**, Faruk Sönmezoglu (der.), İstanbul, Der, 2001, s. 607.

² *A.g.e.*

³ Şule Kut, “The Contours of Turkish Foreign Policy in the 1990s”, **Turkey in World Politics – An Emerging Regional Power**, Bernard Rubin - Kemal Kirişçi (eds.), U.S., Lynne Rienner Publishers, 2001, s. 7.

kazanmaları olmuştur.⁴ Dolayısıyla soğuk savaş döneminde Balkan devletleri komünist kampta yer alırken, Sovyet sistemi altındaki Türkî devletlerle de bağı kopmuş ve Avrupa Birliği ile sadece güvenlik ihtiyacından kaynaklanan bir kenar ülke konumundaki Türkiye ile ilgili olarak doksanlı yıllarda baş gösteren değişim çevreselden merkezi konuma geçişidir⁵.

Çevreselden merkezi konuma geçişte rol oynayan bir ikinci etmen ise Türkiye'nin askeri anlamdaki üstünlüğü olmuştur. Soğuk savaş sonrası güvenlik açısından ortaya çıkan ortam, komünist kampın yarattığı tehdidin kalkmasıyla umulanın aksine Türkiye'yi rahatlatmaya yetmemiştir. Körfez savaşı, Bosna krizi, bir yandan İsrail ve Suriye, diğer yandan Karabağ üzerindeki Ermenistan ve Azerbaycan arasındaki gerginlik, Batı Avrupa için acil güvenlik kaygısı yaratmasa da Türkiye açısından ağırlıklı güvenlik endişesi oluşturmuştur. Ayrıca Yunanistan ve Kıbrıs Rum kesimi ile çatışma olasılığı, İran'la mevcut ideolojik karşıtlığı, Suriye ve Irak'ın ayrılıkçı Kürt gruplara desteği ve Rusya'yla devam eden soğuk savaş psikolojisi de eklendiğinde Türkiye, bölgesinde askeri güç dengesini kollayan ve NATO şemsiyesine rağmen savunmasını güçlendirmeyi içeren bir politika izlemiştir⁶. Aslında daha 70li yıllarda Kıbrıs meselesiyle ilgili olarak batılı devletler tarafından Türkiye'ye uygulanan ambargo, Türkiye'yi başkalarına dayanmaksızın kendi savunma endüstrisini geliştirmeye itmiştir. İşte bu kendi kendine yeterlilik politikası kapsamındadır ki Türkiye, askeri silah ve donanımını modernleştirmek için 2000'den 2030'a kadarki 30 yıllık süreçte borçlanma ve hibeyi de içeren 150 milyar dolarlık geniş çaplı bir askeri yatırım politikası öngörmüştür⁷. Bu çabalarıyla bütçesinde askeri harcamalara ayrılan pay sürekli bir artış gösterirken 1985 ve 1996 yılları arasında yıllık askeri harcamaları iki kat artan tek NATO ülkesi olmuştur⁸. Bütün bunları yaparken Türkiye bölgesel istikrar ve güvenliğin garantörü olarak saldırı amaçlı olmadığı ölçüde temkinli ve haklarını korumayı bildiği ölçüde bilinçli bir politika izlemiştir. Bu dönemde Türkiye'nin aksine Suriye ve Irak'ın ekonomik ve askeri güçler olarak düşüşe geçmeleri Ankara'nın bölgesel dengelerde yükselen güç konumunu desteklemiştir.

1.2. Türk dış politikasında değişen davranış biçimleri

Yukarıda incelediğimiz koşullar, Türkiye'nin dış politika davranışı üzerindeki etkileri itibariyle bir çeşit dönüşüm olgusundan bahsetmeyi de olanaklı kılmıştır. Gerçekten de 1990'lardan itibaren olaylara tepkisel yaklaşımlar geliştirmek değil, olayları etkilemeye yönelik daha aktif, özerk ve kuvvet kullanımı da dahil olmak üzere inisiyatif kullanmaktan sakınmayan bir dış politika davranışı içersine girildiği gözlemlenmiştir.

⁴ Graham Fuller, **Turkey's New Geopolitics from the Balkans to Western China**, U.S. ve United Kingdom, Westview Press, 1993, s. 2.

⁵ Seyfi Taşhan, Inaugural Session, **New Horizons of Turkish Foreign Policy in the Year 2000 and Beyond Conference**, Ankara, 24-25 mars 2000.

⁶ Zalmay Khalilzad ve diğerleri, **Türk-Batı ilişkilerinin Geleceği : Stratejik Bir Plana Doğru**, İ. Kuşçu (çevirmen), İstanbul, Asam, 2001, s. 97.

⁷ Vural Avar, "The Turkish Armed Forces in 2000 and Beyond", **NATO's Sixteen Nations – Special Supplement on Defence and Economics in Turkey : Pillar of Regional Stability**, Bonn Sonderheft, 1998 ss. 15-23.

⁸ **SIPRI Annual 1996**, Table 8.1.: "NATO Distribution of Military Expenditure by Category 1986-95", s. 329.

Bilindiği gibi soğuk savaş dönemi boyunca, Ankara'nın dış güvenlik politikası Türkiye'nin Sovyet etki alanını çevrelemekte oynadığı rol tarafından belirlenmiştir. Yazar Ian O. Lesser'e göre, 1990'lardan itibaren bu kısıtlı bakış açısı yerini, bölgesinde kaynakları ve gerekli gördüğünde sınırları ötesinde de güç kullanımının potansiyel irade gösterimi nedeniyle yeni bir Türk dış politikası anlayışına bırakmıştır⁹. Uluslararası meselelerin ele alınmasındaki bu yeni yaklaşımın kendini özellikle iki gelişmede gösterdiğini tespit etmek mümkündür. Birincisi Kıbrıs Rumlarına satılan S-300 füzelerinin nötralize edilmesiyle ilgili olarak, Türkiye tarafından askeri bir harekate geçilebileceğine yönelik irade gösterimiyle beraber bu misillerin Kıbrıs'a yerleştirilmesinin önüne geçilmesi olmuştur. Bu olayda Türkiye'nin gösterdiği askeri iradede ve kredibilitesinde Doğu Akdeniz'deki değişen dengeler yukarıda değindiğimiz askeri üstünlüğü de rol oynamıştır.

İkinci olarak, senlerdir yapılan uyarılara rağmen Suriye'deki PKK bazlarının varlığıyla ilgili olarak nihayet PKK lideri Abdullah Öcalan'ın bu ülkeye kaçışından sonra tutuklanması öncesinde Türk tarafının Damas'a yönelik askeri güç kullanımı tehdidini de içeren baskıdan bahsetmek mümkündür. Bu olayda Türkiye'nin, Suriye'nin Öcalan'ı sınır dışı etmeyi ve PKK'ya desteğini kesmeyi kabul etmemesi durumunda sınırı aşarak ilk kez bir askeri müdahale potansiyelini de içeren tehdidi, Avrupa ve NATO'dan gelebilecek olası tepkilere rağmen, Suriye politikasında PKK'yla ilgili büyük bir değişime yol açmıştır. PKK karşıtı kampanyada, Türk kuvvetleri Irak'ın kuzeyinde de fiili bir güvenlik alanı yaratarak, bu bölgeye yönelik operasyonlar yürütmekten de çekinmemiştir.

Fakat her ne kadar 1974 Kıbrıs askeri harekâtı dışında herhangi bir ciddi askeri sürtüşme içerisine girmemiş Türk dış politikası soğuk savaş yıllarından sonra Suriye, Kıbrıs ve Irak'ta olduğu gibi kendine olan güveninin bir göstergesi olarak askeri güç kullanımı tehdidini de içeren daha somut önlemlere başvurmuşsa da, daha öncede belirttiğimiz gibi bunu ancak ölçülü ve temkinli bir silah olarak görmüştür. Örneğin Ankara'nın Balkanlar'da bölgesel güvenliğin sağlanmasında çok uluslu bir çerçevede oynadığı anahtar rol göz önüne alındığında, bu örneklerde ortaya çıkan tek taraflı davranış biçiminin genel bir eğilim olmaktan uzak olduğu anlaşılmaktadır¹⁰. Özellikle Bosna krizinde Müslüman halkın savunmasında uluslararası kurumlara öncelikli başvurusunda maceraperestlikten ne kadar uzak olduğunu göstermiştir. Sadece Bosna Hersek'de değil, Somali, Kosova ve Hırvatistan'da da çok uluslu bir çerçevede uzlaşmaların ortadan kalkması için çalışan Ankara, aynı zamanda geçiş sürecindeki devletler söz konusu olduğunda bu ülkelerin tekrar yapılandırılmasında uluslararası yardım çalışmalarının da bizzat içersinde yer almıştır. Diğer yandan Ortadoğu'da 1990'da Irak'ın Kuveyt'i işgali üzerine ABD'nin öncülüğündeki çok-uluslu birinci körfez krizi koalisyonuna olan katılımıyla da Türkiye, uluslararası düzeyde doğrulanan çokuluslu oluşumlara olan tercihini ortaya koymuştur.

Diğer yandan Türk dış politikasının Sovyet bloğunun yıkılmasıyla içine girdiği değişim, aslında bağımsız, yetkin ve çok boyutlu davranış biçiminin bir ifadesidir. Bu değişen davranış biçimiyle ilgili olarak, başka bir deyişle edilgen bir Türk dış politikasından aktif ve kendine güvenli bir dış politika anlayışına geçişte, Rusya'yla olan

⁹ Ian. O. Lesser, "Turkey in a Changing Security Environment", **Journal of International Affairs**, Vol. 54, n° 1, fall 2000, s. 183.

¹⁰ *A.g.m.*, s. 189.

ilişkiler, Türk-İsrail yakınlaşması ve Türkî Cumhuriyetlere yönelik açılımı örnek göstermek mümkündür.

Türkî Cumhuriyetler söz konusu olduğunda bir zamanlar Sovyetler Birliğinin denetimi altında olmaları nedeniyle bu Cumhuriyetlere yönelik ilgisizlik, yerini etnik ve kültürel ortak bağların vurgusu üzerinden zayıflayan bir Rusya'ya karşı ekonomik boyutunun da önemli olduğu bir işbirliği arayışına bırakmıştır. Türkî Devletlerin bağımsızlığının tanınmasında öncü ülke olan Türkiye'nin ortak Türk kimliği altında bu ülkelere yönelik milyarderlarca dolarlık ekonomik yardım paketleri, Türk uluslararası işbirliği ajansı (TIKA) aracılığıyla, Türkiye'nin bölgedeki etkinlik arayışının en önemli unsurlarından birini oluşturmuştur.

Bir taraftan da ilk kez doksanlı yıllarda güvenlik kaygılarının ikinci dereceye geçtiği ekonomik temelli bir akılcılık ilişkisi içerisinde yüzyıllardan beri Türkiye'ye tehdit oluşturmuş olan Rusya, milyarderlarca dolarlık senelik valiz ticareti ile Türk ihracatının ikinci büyük pazarı haline gelmiştir¹¹. Öyle ki 1998'de Rus hükümeti PKK'nın şefi Abdullah Öcalan'a siyasi sığınma hakkı vermeyi reddetmiştir. Moskova'yla ilgili olarak Ankara'nın askeri hesaplarında varsayılan geleceğe yönelik reel bir tehdit anlayışı varlığını korusa da Türk dış politikasındaki yeni davranış biçimi ekonomik işbirliği boyutuyla somut çıkarlar üzerine kurulu bir anlayışı savunmuştur.

Bu etkinliğin bir başka boyutu da tam da iki kutuplu dünyanın sona ermesiyle stratejik önemde bir kayba uğrayacağı kaygısını taşıyan Türkiye'nin, Ortadoğu'da Arap ülkeleri söz konusu olduğunda kimlik algılamasıyla ve batı yönelişiyle kendisine benzer nitelikler taşıyan İsrail ile içine girdiği stratejik boyutunun ağır bastığı bir işbirliğidir. Bu anlamda temel hedefinin Suriye'nin PKK'ya olan desteğine karşı koymak ve Kürt hareketiyle ilgili olarak istihbarat alış verişini olduğu 1996 Türkiye-İsrail anlaşmaları Türk dış politikasında pasif bir anlayıştan müttefik ülke arayışının simgelediği aktif dış politika anlayışının bir diğer göstergesi olmuştur. Arap ülkeleri üzerindeki Sovyet etkisinin kalkmasıyla Ortadoğu'ya yönelik temkinli davranış biçimi yerini PKK'ya karşı Irak'ın kuzeyine asker konuşlandırmayı ve Suriye'ye bu konuda gözdağı vermeyi de içeren daha güvenli politikalara bırakmıştır.

Son olarak Balkanlar söz konusu olduğunda, 1992'de Karadeniz Ekonomik İşbirliği Bölgesinin bizzat Ankara'nın girişimiyle gerçekliğe kavuşan bir proje olduğunu unutmamak gerekmektedir. Her ne kadar bu proje, belki de odak noktası uzlaşmazlıkların çözümünden çok işbirliği nosyonunu içerdiği için hak ettiği ilgiyi görememişse de, Türkiye'nin çevre bölgelere olan somut müdahalesinin bir örneğini ifade etmiştir.¹²

2. Batı yönelişi ve istikrar

Yukarıda anlatılanlardan sonra şunu söylemek mümkündür ki, soğuk savaşın bitiminden bu yana Türk dış politikasındaki değişen davranış biçimi olarak bu çok yönlü etkinlik yeni bölgesel açılım politikalarında ve bölgesel çıkarlara yapılan vurguda ifadesini bulmuştur. Bunlar arasından sadece yukarıda kısaca değindiğimiz Karadeniz Ekonomik

¹¹ Gareth Winrow, **Turkey in Post-Soviet Central Asia**, London, Royal Institute of International Affairs, 1995, s. 37.

¹² Ercan Özer, "The BSEC and the EU", **Perceptions**, Vol. 1, n° 3, september-november 1996, ss. 72-86.

İşbirliği girişimi ve Türkî dünyaya açılım politikaları değil, yeni bir girişim olarak özellikle Refah partisi hükümeti esnasında baş gösteren İslam dünyasına açılım politikalarına da aşağıda yer verilmektedir. Bunu yaparken buraya kadar değindiğimiz Türk dış politikasındaki dönüşümün Batı yönelişi açısından ifade ettiği anlamı görebilirsek, soğuk savaş sonrası Türk dış politikasında istikrar ve dönüşüm başlıklı bu makalenin amacı daha iyi anlaşılabilir olacaktır.

2.1. Bölgesel açılım politikaları ve Batı

1991’de Sovyetler Birliği’nin yıkılmasıyla 15 kadar devletin bağımsızlıklarına kavuşmasıyla ilgili olarak Türkiye’yi ilgilendiren en önemli gelişim tabii ki doğuda toplam nüfusu 165 milyonu bulan Türkî kökenli beş devletin de bağımsızlıklarına kavuşması olmuştur. Bu beş devlet, Azerbaycan, Kazakistan, Özbekistan, Türkmenistan ve Kırgızistan, ilk Ankara tarafından tanınmakla kalmamış, aynı zamanda gerek bölgesel ve uluslararası organizasyonlara katılımlarında, gerekse yurt dışındaki temsilciliklerinin açılımlarında bizzat destek görmüşlerdir. Bu destek bu ülkeler ve Türkiye arasında ikili ve çok-uluslu olmak üzere, özellikle ekonomik alanda yüzlerce protokolün imzalanmasıyla sonuçlanmıştır. 31 Ekim 1992’de ilk kez tüm Türkî Cumhuriyetlerin devlet başkanlarının bir araya gelmesiyle devlet başkanı Turgut Özal tarafından önemli projelerin tartışmaya açıldığı bir dönem başlamıştır. Bu anlamda ortak bir gümrük birliği ve ticaret ve kalkınmayı destekleyecek bir Türk Bankasının kurulması hedeflerinin ortaya konması aslında bir Türk etki alanının kurulması söylemlerini içermiştir¹³. Fakat böyle bir etki alanı kurulması özlemi meşru temellere dayanmasına rağmen aşağıda açıklanacak nedenler dolayısıyla bu alanın herhangi bir ekonomik veya politik bütünlüğe götürebilecek temellerden yoksun olduğu gerçeği bizleri tekrar Türk dış politikasında bir istikrar unsuru olarak Batı yönelişinin de bir arada alınması gereğine götürmektedir.

Öncelikle Türkî Cumhuriyetler açısından şöyle bir gerçek vardır ki, bu ülkelere yaklaşımda Ankara’nın benzerlikler üzerine kurulu söylemi, bir bakıma Moskova’nın o güne dek olan büyük ağabey söyleminin tekrarı niteliğinde algılandığı oranda geri tepme etkisi yaratmıştır¹⁴. Bu tepkide bu ülkelerin her birinin ulus devletleşme sürecinde kendi öz kimlik arayışları Türkiye ile ilişkilerin kültürel ve ekonomik boyutlarla sınırlı kalmasını daha bir anlaşılır kılmıştır. Bu anlamda kültürel düzlemde bu ülkelerdeki Latin alfabesinin kabulü sürecini, Türkiye’nin televizyon kanallarının TURK-SAT aracılığıyla, Batı Avrupa’dan Türkistan’a kadar yayılan bir coğrafi alanda yayımı ve 1993’de öncelikli hedefi orta vadede Türkiye ve Türkî Cumhuriyetler arasındaki kültür ve dil birliğini sağlamak olan TÜRKSÖY’un kuruluşu izlemiştir.

Ekonomik planda ise ekonomik alışveriş ve yatırımların teşviki amacıyla Türk Eximbank aracılığıyla verilen krediler sayesinde Türkiye’nin bu genç milletlere yardımının 10 milyar doları bulduğunu ve 3000 kadar Türk şirketinin bu bölgede aktif olarak faaliyete geçtiğini söylemek mümkündür¹⁵. Ekonomik, ticari, teknik, bilimsel, sosyal, kültürel ve

¹³ Hamdi Özdamarlar, “Prospective du monde turcophone”,

<http://www.geoscopie.com/espaces/e621tpr.html>, Erişim Tarihi (21 08 2001).

¹⁴ Mustafa Aydın, “Turkey and Central Asia”, *Central Asian Survey*, Vol. 15, n° 2, June 1996, ss. 165-166.

¹⁵ Eric De Payen, “Oppositions entre les Turco-Américains et les Russes en Asie centrale”, <http://www.chez.com/assodemontpellier/opposition.html>, Erişim Tarihi (10.04.2001)

eğitim alanındaki ilişkiler, 24 Ocak 1992'de kurulan ve dış işleri bakanlığına bağlı olarak çalışan TİKA tarafından koordine edilmektedir. Ayrıca, Ekim 1994'deki T6'nın¹⁶ kuruluşu yine kültürel, ekonomik ve siyasi planlarda Türk dünyasının bütünü içerisinde bir dayanışma anlayışının yerleşmesi açısından önem taşımaktadır.

Fakat bütün bu olumlu adımların gelip dayandığı bir nokta vardır ki o da ekonomik ve kültürel alanların dışında siyasal bir birlik fikrinin önündeki engellerdir. Yukarıda belirtilen bazı nedenlere ek olarak, bu konuda dillendirebileceğimiz bir başka gerçek de her bir ülkenin çıkarları söz konusu olduğunda, bu çıkarların zoraki olarak Türkiye'ninkilerle uyuşmadığıdır. Diğer yandan yeniden yapılanma sürecinde bu ülkeler açısından sadece Türkiye'den gelecek yardımlara değil, Rusya ve İran gibi bölge üzerinde çıkar güden diğer güçlerden de gelebilecek yardımlara hayır dememek önem taşımaktadır. Hemen belirtmek gerekirse özellikle Rusya'nın bölgede sadece Türkiye'yle değil, diğer Türkî Cumhuriyetlerle de içine girdiği ayrıcalıklı ekonomik ilişki, Ankara'yı bölgeye yönelik temelsiz özelemler gütmekten alıkoymuştur. Son olarak Türkî Cumhuriyetler söz konusu olduğunda, Türkiye'nin ABD tarafından da desteklenen liberal ekonomiye ve çok partili hayata geçişteki model rolü saklı kalmakla beraber, Türkiye açısından da Avrupa Birliği hedefi kapsamındaki Batı yönelişini tehdit edebilecek herhangi bir açılım olasılığı beklentilerin dışındadır. Bu anlamda yerleşmiş dış politika prensip ve amaçları söz konusu olduğunda Türkiye açısından bunların revizyonunu gerektirecek herhangi bir girişimden değil, fakat değişen yeni coğrafi dinamiklerin dışında kalmamak amacından bahsetmek daha doğru olmaktadır.

İşte bu değişen coğrafi verilere aktif olarak karşılık verme çabasının bir ürünü de yukarıda değinilen Karadeniz Ekonomik İşbirliği Topluluğu'nun kuruluşudur. Türkiye'nin inisiyatifıyla 25 Haziran 1992'de kurulan ve Haziran 1998'de bir topluluğa dönüşen bu girişimi yine aynı çerçevede Doğu-Batı ideolojik karşıtlığının bitmesinin olanak tanıdığı bölgesel aktörler arasındaki işbirliği potansiyelinin değerlendirilmesi olarak algılamak mümkündür. Karadeniz'e kıyısı olan altı devlet (Bulgaristan, Gürcistan, Romanya, Rusya, Türkiye ve Ukrayna) artı diğer beş komşu devletin (Hırvatistan, Ermenistan, Azerbaycan, Yunanistan ve Moldavya) başbakan veya cumhurbaşkanı düzeyinde temsil edildiği bu topluluğun ana fikri aslında bu ülkeler arasındaki ekonomik işbirliğinin ileride siyasal bir işbirliği ve kurumlaşmaya götüreceği düşüncesidir. Bu anlamda aynen öncelikle ekonomik bir birlik olarak kurulmuş Avrupa Birliği projesinde olduğu gibi bölgesel ekonomik işbirliğinin zamanla ülkeler arasındaki anlaşmazlıklarda çözücü rol oynayacağı ve bölgesel barış ve istikrara olumlu katkısı olacağı düşünülmüştür.

Burada görülen Avrupa Birliği vurgusu aslında Ankara'nın sadece topluluğun üye ülkeleriyle değil, A.B. ile de yakınlaşma niyetinin bir göstergesidir. Türkiye'nin A.B.'ye üye ülke olarak katılımı amacı doğrultusunda, bölgedeki etkinliği çerçevesinde Batı ve Doğu arasındaki kanal görevi, bu topluluğun kuruluşunun arkasındaki önemli bir faktördür. Bölge devletleri açısından da, KEİT daha geniş bir Avrupa yapılandırılmasında, aynı standart normlar ve prensipler çerçevesinde bir çeşit hazırlık zemini görevi görmektedir¹⁷. Öyle ki

¹⁶ Türk için T ve altı devlet için: Azerbaycan, Türkmenistan, Özbekistan, Kazakistan, Kırgızistan ve Türkiye.

¹⁷ Ercan Özer, "The Black Sea Economic Co-Operation and the EU", **Romanian Journal of International Affairs**, Vol. 3, n° 1, 1997, s. 109.

üye ülkeler daha 1992'de KEİT'in yeni Avrupa'nın inşasında, Karadeniz bölgesinin A.B.'ye, özellikle de Batı'ya bağlanmasında olumlu katkılar gösterebileceğini ve bu oluşumun A.B.'ye katılım sürecini kolaylaştırıcı rol oynayabileceğinin altını çizirken hep bu aynı amacı gütmüşlerdir¹⁸.

A.B. açısından bakıldığında ise KEİT, sadece ekonomik anlamda 350 milyon nüfusun temsil ettiği bir pazar değil aynı zamanda Hazar Denizi'nin gaz ve petrol kaynaklarının Batıya ulaşmasında stratejik önem taşıyan bir oluşumdur. Bunun dışında bölgesel ekonomik işbirliği çabalarının aynı perspektif içerisinde siyasal yakınlaşmaya ve istikrara götüreceği anlayışının A.B. tarafından da sahip çıkıldığını söylemek mümkündür. Öyle ki A.B., KEİT'in üye ülkelere yaptığı bireysel yardımlar dışında, 1991-1996 yılları arasında Karadeniz'in bölgesel bütünleşmesi için 540 milyon dolarlık yardımda bulunmuştur¹⁹.

En başından itibaren KEİT'in kuruluşunun yanında yer alan A.B.D.'nin de, özellikle üye ülkeler arasındaki gerek azınlık hakları, gerek sınır anlaşmazlıklarıyla ilgili olarak uzun süreli karşıtlıklar dikkate alındığında, benzer bir bakış açısıyla bu oluşumun bir getirisi olacaksa bunun daha çok siyasal olacağı kanısında birleştiğini söylemek mümkündür. KEİT kapsamında ülkeler arasındaki görüşmelerin tartışma forumu olarak sürekliliği bir hal kazanması da bu konudaki çabayı destekler niteliktedir. Özetle buraya kadarki bütün girişimlerin, Türkiye'nin bölgesine ve bölgenin problemlerine yönelik aktif yaklaşımının temellerinde yatan işbirliği ve uzlaşma nosyonlarına işaret ettiğini söylemek mümkündür.

Bu çerçevede, Türkiye'nin özellikle 1995'de başa geçen Erbakan hükümetinin D-8 oluşumu içerisinde İslam dünyasına yönelik açılımını da anmakta fayda vardır. Her ne kadar bu açılım, dönemin hükümetinin Batı karşıtı dünya görüşünün bir ifadesi olarak algılanmışsa da, D-8'in Erbakan'ın dış politikada İslam dünyasına yönelik tercihinin değil, aslında zaten o dönemde işlevselliği kazanan Türk dış politikasındaki çok boyutlu yönelişin bir ifadesi olarak algılanması daha doğrudur. Bunun böyle olması belki de en önemli veri ordunun öncelikli rol oynadığı İsrail'le yapılan stratejik işbirliği anlaşmalarının da 1996'da Erbakan hükümeti dönemine denk gelmesidir. Her ne kadar D-8, ordunun Kemalist duruşu itibarıyla kuşkuyla karşılanmışsa da, özü itibarıyla Türkiye ve ekonomik bir güç olarak değerlendirilebilecek, İran, Mısır, Pakistan, Bangladeş, Endonezya, Malezya ve Nijerya olmak üzere diğer yedi Müslüman devlet arasında, Türkiye'nin liderliğini üstlendiği ve hedefinin ortak bir İslami pazarı oluşturmak olduğu bir yakınlık kurulmasını amaçlanmıştır²⁰. Bu oluşumun bugün için ölü bir girişim olarak kalmasının ardında tabii ki Türk dış politikasında İslami eğilimlerin, özellikle İslam dünyasının liderliğine oynamak üzere Batı dünyasına sırt çevirme gibi bir tercihin imkânsızlığıdır²¹.

¹⁸ Valinakis Yannis, "The Black Sea Region: Challenges and Opportunities for Europe", **Chaillot Papers**, n° 36, July 1999, s. 32.

¹⁹ Bkz. Melanie H. Ram, "Black Sea Cooperation Towards European Integration", **Black Sea Regional Policy Symposium**, Leesburg V.A., March 29-April 01, 2001.

²⁰ Bkz. Shireen Hunter, "Bridge or Frontier ? Turkey's Post-Cold War Geopolitical Posture", **The International Spectator**, Vol. 34, n° 1, January-March 1999.

²¹ Gencer Özcan (ed.), **Onbir Aylık Saltanat : Siyaset, Ekonomi ve Dış Politikada Refah-Yol Dönemi**, İstanbul, TÜSES, 1991, ss. 05-34.

Gerçekten de Ankara'nın geleneksel Ortadoğu politikası, İslam dünyasıyla herhangi bir yaklaşım söz konusu olduğunda beliren kuşkuları açıklayıcı niteliktedir. Ortadoğu'daki demokratik geleneğin yokluğuna bağlı olan siyasi istikrarsızlık, soğuk savaş günlerinde Sovyetler Birliği'ne dönen Irak ve Suriye ve şimdi İran'ın da militan tutumu göz önüne alındığında Ortadoğu'ya yönelik çatışmalardan kaçınan mesafeli ve statükocu tutum, bir kez daha Ankara'nın Batı tercihini doğrular niteliktedir. Her ne kadar bu tutum 1963–64 olaylarından sonra Kıbrıs meselesinde İslam devletlerinden destek bulmak beklentisiyle yerini dini birlik üzerine kurulu bir yumuşamaya bırakmış, ve hatta 1980-88 Irak-İran savaşında Turgut Özal'ın “pozitif tarafsızlık” politikası altında, bu iki ülkenin Türk ihracatındaki yeri kayda değer rakamlara ulaşmışsa da²², bu ekonomik yakınlaşma dahi Kıbrıs konusunda umulan desteği getirmemiş, bu da Türkiye'nin bölgenin İslam devletlerine yönelik kuşkusunu daha da arttırmıştır.

Özellikle 28 Şubat 1997'de ordunun girişimiyle başlayan sürecin Erbakan-Çiller koalisyon hükümetinin düşürülmesiyle sonuçlandığı hatırlanacak olursa kısa ömürlü bu arayışın daha 1955'de Bağdat paktıyla Batı savunma sistemi içerisinde yer alan Türk dış politikasının Batı bağlantısına herhangi bir alternatif oluşturmayacağı ortaya çıkmıştır. Fakat Batı yanlısı olmakla birlikte A.B. tarafından reddedilme olasılığının zaman zaman yol açtığı bir kimlik krizinin de bu gibi bazı kısa süreli arayışlara yol açabileceği anlaşılmaktadır.

2.2. Değişen vurgular üzerinden Batı yönelişi

İki kutuplu dünya düzeninin ortadan kalkmasından sonra Türk dış politikasının içine girdiği süreci yukarıda değinildiği üzere yeni veriler ve davranış biçimleri söz konusu olduğunda bir dönüşüm olarak algılamak mümkünse, kökleşmiş Batı yönelişi söz konusu olduğunda bir istikrarın ifadesi olarak algılamak da mümkündür. Öyleyse belki de bu konuda yapılabilecek en yerinde çıkarım bu sürecin bir tekrar değerlendirme süreci olmasıdır. İşte bu tekrar değerlendirme sürecinde bölgesel açılım politikalarının işaret ettiği gerçek, Batı yönelişine alternatif arayışlar yaratmak değil, yeni dünya düzeninin ortaya çıkardığı olanaklara olduğu kadar risklerine de cevap verebilmek olmuştur. Yani iki kutuplu dünyanın global çıkarları yerine bölgesel çıkarlara atfedilen önem aslında Türk dış politikasının bu yeni koşullara gösterdiği bir adaptasyon çabasının ifadesi olmuştur.

Fakat bu yeni ortamın risklerini de beraberinde taşıdığı hatırlanacak olursa, Türkiye'nin adaptasyon çabalarında olanaklar kadar riskler de eşit oranda rol oynamıştır. Bununla ilgili olarak soğuk savaşın sona ermesinin düzenden çok bir düzensizlik ortamını doğurduğu gerçeğini şu üç nedenle açıklamak mümkündür²³:

- İlk olarak iki ideolojik bloğun katı siyaseti ve nükleer caydırıcılığının ortadan kalkmasıyla bölgesel çatışma olasılıklarının artması.
- İkinci olarak global tehdidin ortadan kalkmasıyla, ABD'nin korumacı yaklaşımındaki düşüş.
- Ve son olarak da Avrupa komünizminin yıkılmasıyla baş gösteren boşluğun yerini saldırgan milliyetçi ve köktenci akımlara yerini bırakması.

²² IMF Direction of Trade Statistics Yearbook, 1989, SIS Foreign Trade Statistiques.

²³ Oral. Sander (2001), *a.g.e.*, s. 608.

Buradan çıkan sonuç, tabii ki Türkiye'nin özellikle güvenlik kaygılarının, soğuk savaşın kalıplaşmış ortamına nazaran çarpıcı farklılıklar barındıran yeni bölgesel jeopolitik ortamda azaldığı değil, arttığıdır. Gerçekten de Türkiye çevresinde sadece her biri farklı tarihsel deneyimleriyle farklı özelemler güden, altı farklı dini, on farklı dili ve on bir farklı etnik kimliği içeren on üç ülkenin varlığıyla değil, aynı zamanda kronik uzlaşmazlıklar, istikrarsızlık, gelişmemiş demokrasiler ve totaliter rejimlerin karakterize ettiği bir ortamla karşı karşıya kalmıştır²⁴. İşte doğu bloğunun yıkılmasıyla baş gösteren bu ortamdır ki Türkiye, global çıkarlara verdiği önceliğin yerine artık kendi güvenlik ve işbirliği nosyonları çerçevesinde bölgesel çıkarlarını vurgular olmuştur²⁵.

Böyle bir verinin varlığında, bizce asıl soru bu ülkenin Batı yönelişinin ne şekilde ve hangi nedenlerle sabit kaldığıdır. Öncelikle Türkiye'nin bölgesel bir güç olarak yükselmesi, onun etkinliğini ancak Batı dünyası içerisinde ve aracılığıyla hissettirebilecek olduğu gerçeğini değiştirmemiştir. Türkiye için bütün eksikliklerine rağmen ancak Batı'nın etkin bir güvenlik ortamı sağlaması, ekonomik ve diplomatik olanakları göz önüne alındığında bu ülkenin bölgesel olanakları da ancak temkinli bir akılcılıkla değerlendirmesini açıklamaktadır²⁶. Başka bir deyişle Türk dış politikasının bölgesel açılımları göz ardı edilemeyecek bir artı değer taşımakla beraber, Batı'nın simgelediği temel yönelişine rakip bir nitelik içermemektedir²⁷. Bu anlamda gerek Refah Partisi'nin İslam dünyasına açılımı, gerek Türki dünyaya yönelik açılım, gerekse KEİT'nun ifade ettiği açılım politikalarının Batı seçeneğini sorgulamaya açmadığı, ve hatta Türki Cumhuriyetler ve Balkanlar, Karadeniz ve Türk-İsrail stratejik işbirliğinin altında yatan motivasyonun aslında Batının, özellikle de A.B.'nin gelecek yapılandırılmasında vazgeçilmez bir parça olma amacı güttüğü ortadadır²⁸. Bunu yaparken Türkiye'nin gösterdiği çok boyutlu etkinlik politikasının ardında yatan, Batı ve Doğu arasında üstlendiği aracı rol olmaktadır. Bu anlamda Arap olmayan Müslüman ülkelerin temsil edildiği Ekonomik İşbirliği Topluluğu'nun kurucuları arasında yer alan Türkiye, Türkî devletlerin bu topluluğa katılımını da aktif olarak desteklemiş ve yine KEİT'le ilgili olarak bu devletler için benzer bir perspektifi öngörmüştür²⁹. Türkiye'nin Doğu'yla geliştirdiği bağlarda, aslında Batıyla olan tarihsel, stratejik ve ekonomik bağları pekiştirmek amacının belki de en önemli göstergesinin Batı'yla paylaştığı ortak değer yargıları olmuştur. Türkiye'nin Türkî Cumhuriyetler söz konusu olduğunda özellikle A.B.D. tarafından desteklenen model rol işlevinin ardında yatanın her şeyden önce Batı normları ve değerlerinin bu ülkelere taşınması olduğu hatırlanacak olursa, Türk-Amerikan stratejik ittifakının ve Washington'ın Ankara'nın A.B. üyeliğine verdiği desteğin temel ögesinin de aslında Türkiye'nin Batı bağlantısı olduğu daha iyi anlaşılacaktır.

²⁴ Şadi Ergüvenç, "Turkey's Security Perceptions", **Perceptions**, Vol.3, n° 2, juin-août 1998, s. 36.

²⁵ Oral Sander (2001), **a.g.e.**, s.608.

²⁶ Didier Billion, "Les évolutions récentes de la politique extérieure turque", **Le rôle géostratégique de la Turquie**, D.Billion (ed.), Paris, 1995, s. 26.

²⁷ Heinz Kramer, **A Changing Turkey : The Challenge to Europe and the Unites States**, Washington D.C., Brookings Institution Press, 2000, s.203.

²⁸ Oral Sander.(2001), **a.g.e.**, ss. 608-609.

²⁹ Hamdi Özdamarlar, « Prospective du monde turcophone », <http://www.geoscopie.com/espaces/e621tpr.html>, Erişim Tarihi (21 Ağustos 2001).

Sonuç

1990lı yıllarda soğuk savaş koşullarının sona ermesiyle Türk dış politikasında baş gösteren süreç içerisinde yakalamaya çalıştığımız değişimi, pasiflikten çok boyutlu bir aktivizme, ve çevreselden merkezi konuma geçiş, işte bu anlamda global çıkarlardan ziyade bölgesel ve ulusal çıkarların kollanılması ve daha bağımsız ve özerk yönelişler olarak tanımlamak mümkündür. Burada yanılmamız gereken nokta ise bu değişimin maceraperestlikten uzak ve somut çıkarlar üzerine yoğunlaştığı oranda aynı zamanda oldukça akılcı ve temkinli altyapısıdır. Bu altyapıyı oluşturan temel nitelik ise Türkiye'nin bütün bölgesel girişimlerinde fakat özellikle Türkî Cumhuriyetler söz konusu olduğunda, Doğu ve Batı dünyası arasında oynadığı köprü rolünün vurgusu üzerinden Batı yönelişindeki sarsılmaz istikrar unsurudur. Aslında karşımıza çıkan olgu Türk dış politikasında Doğu ve Batının bileşimi üzerine kurulu bir etkinlik vurgusu: kısaca Batının değerleriyle doğuyu kollamak ve doğulu hassasiyetlerle Batıyı taşımaktır.

KAYNAKÇA

- ADLER, A., **J'ai vu finir le monde ancien**, Paris, éditions Grasser & Fasquelle, 2002.
- ARAS, B., **The New Geopolitics of Eurasia and Turkey's Position**, London, Portland Oregon, Frank Cass Publishers, 2002.
- BÉDAR, S., « La globalisation comme paradigme de la stratégie américaine », **Cahiers d'études stratégiques – Le débat stratégique américaine 1999-2000**, n° 28, ss. 7-39.
- BİLBİRLİK, E., **Küresel Dünya Politikaları ve Ulusal Seçenekler**, İstanbul, Kaynak, Ocak 2002.
- BİLLİON, D., **La politique extérieure de la Turquie–Une longue quête d'identité**, Paris et Montréal, l'Harmattan, 1997.
- BİLLİON, D., **Le rôle géostratégique de la Turquie**, Paris, IRIS Presse, 1995.
- BOZARSLAN, H., « La Turquie : puissance régionale et forteresse assiégée? », **Politique étrangère**, n° 1, Printemps 2003, ss. 93-102.
- BRZEZİNSKİ, Z., **Büyük Satranç Tahtası – Amerika'nın Önceliği ve Bunun Jeostratejik Gereklere**, E. Dikbaş et E. Kocabıyık (çevirmen), İstanbul, Sabah Kitapları, Mayıs 1998.
- ÇALIŞ, S. H. – DAĞI, I. D. – GÖZEN, R., **Türkiye'nin Dış Politika Gündemi – Kimlik, Demokrasi, Güvenlik**, Ankara, Liberte, 2001.
- ÇANDAR, C. – FULLER, G., « Grand Geopolitics for a New Turkey », **Mediterranean Quarterly**, Vol. 12, n° 1, Winter 2001, ss. 22-38.
- CHASE, R. ve diğerleri, (eds.), **The Pivotal States – A New Framework for U.S. Policy In the Developing World**, U.S., W.W. Norton & Company, 1999.
- FULLER, G., **Turkey's New Geopolitics from the Balkans to Western China**, U.S. ve United Kingdom, Westview Press, 1993.
- HALE, W., **Turkish Foreign Policy 1774-2000**, London and Portland Oregon, Frank Cass Publishers, 2000.
- HUNTER, S., « Bridge or Frontier? Turkey's Post-Cold War Geopolitical Posture », **The International Spectator**, Vol. 34, n° 1, January-March 1999, ss. 63-78.
- KHALILZAD, Z. ve diğerleri., **Türk-Batı İlişkilerinin Geleceği : Stratejik Bir Plana Doğru**, I. Kuşçu (çev.), Ankara: ASAM Yayınları, 2001.

- KRAMER, H., **A Changing Turkey : The Challenge to Europe and the Unites States**, Washington D.C., Brookings Institution Press, 2000.
- KRAMER, H., « Will Central Asia Become Turkey's Sphere of Influence ? », **Perceptions**, Vol.1, n° 1, March-May 1996, ss. 112-127.
- KUT, Ş., “The Contours of Turkish Foreign Policy in the 1990s”, **Turkey in World Politics – An Emerging Regional Power**, Bernard Rubin - Kemal Kirişçi (eds.), U.S., Lynne Reinner Publishers, 2001.
- LARRABE, F. S. – LESSER, I. O., **Turkish Foreign Policy in an Age of Uncertainty**, RAND, 2003.
- LESSER, I. O., « Turkey in a Changing Security Environment », **Journal of International Affairs**, Vol. 54, n° 1, Fall 2000, ss. 183-198.
- MAKOVSKY, A. – SAYARI, S., (eds.), **Turkey's New World, Changing Dynamics In Turkish Foreign Policy**, Washington DC, The Washington Institute for Near East Policy, 2000.
- MASTNY, V. – NATION, R. C., (eds.), **Turkey Between East and West – New Challenges for a Rising Regional Power**, U.S., Westview Press, 1996.
- MÜTERCİMLER, E., **21. Yüzyıl ve Türkiye**, İstanbul, Güncel, 2. Baskı, Şubat 2000.
- ÖNİŞ, Z., « Turkey and Post-Soviet States : Potential and Limits of Regional Power Influence », **Meria**, Vol. 5, n° 2, june 2001, <http://www.biu.ac.il/soc/besa/meria/journal/2001/issue2/jv5n2a6.html>, Erişim Tarihi (01.02.2002).
- ÖZCAN, G. (ed.), **Onbir Aylık Saltanat : Siyaset, Ekonomi ve Dış Politikada Refah-Yol Dönemi**, İstanbul, TÜSES.
- REFIG, H., « Should Turkey Look East? », **New Perspectives Quarterly**, 1 October, 2001, ss. 85-92.
- RUBİN, B. – KİRİŞÇİ, K., (eds.), **Turkey in World Politics – An Emerging Multiregional Power**, Boulder et London, Lynne Reinner Publishers, 2001.
- SANDER, O., “Yeni Bir Bölgesel Güç Olarak Türkiye'nin Dış Politika Hedefleri”, **Türk Dış Politikasının Analizi**, Faruk Sönmezoğlu (der.), İstanbul, Der, 2001.
- SANDER, O., **Türkiye'nin Dış Politikası**, Ankara, İmge, Mart 1998.
- SAYARI, S., « Turkish Foreign Policy in the Post-Cold War Era : The Challenges to Multi-Regionalism », **Journal of International Affairs**, Vol. 54, n° 1, Fall 2000, ss. 169-182.

STONE, L. A., « Turkish Foreign Policy: Four Pillars of Tradition », **Perceptions**, Vol. 6, n° 2, June- August 2001, ss. 14-28.

ŞEN, S., (ed.), **Yeni Dünya Düzeni ve Türkiye**, Ankara et İstanbul, Bağlam, 3. Baskı, Ekim 1994.

WINROW, G., **Turkey in Post-Soviet Central Asia**, London, Royal Institute of International Affairs, 1995.